

Varför firar vi alla helgons dag?

En fråga om klimat, helgonvördnad och vårt behov av att minnas

Martin Berntson, fil. dr i religionsvetenskap

Allhelgonatiden utgör en av höstens ljuspunkter i Sverige. Denna tid, som infaller mellan slutet av oktober och början av november, inrymmer ett antal företeelser som har blivit mer eller mindre ritualiserade under årens lopp. Vanligtvis besöker vi avlidna släktingars gravar och tänder ljus eller marschaller. Butikerna fylls både av gravljus, gravlyktor och av pumpor och skräckattiraljer i färgnyanserna orange och svart. På dörren ringer barn som frågar efter (eller kanske snarare hotar med) ”bus eller godis?”, och på tv visas diverse klassiska skräckfilmer.

Något som också har antagit en närmast ritualiserande form är de återkommande diskussionerna i fikarum, föreläsningssalar och tidningar om hur alla allhelgonadagens dagar egentligen hänger ihop. Vad är skillnaden mellan allhelgonadagen (som firas den 1 november) och alla helgons dag (som firas lördagen därpå) och hur kommer halloween in i sammanhanget? En annan fråga som brukar infinna sig är: vad är det vi firar egentligen? Helgen borde väl egentligen handla om helgon, men innebär i praktiken ett vördande av avlidna släktingar, vilka som regel inte har erhållit helgonstatus. Vän av ordning kanske också frågar sig varför den evangelisk-lutherska Svenska kyrkan högtidlighåller helgonen. Innebär inte protestantismen att man har avskaffat helgonkulten?

Alla helgons dag

Firandet av alla helgons dag växte fram redan under antiken och har, som namnet antyder, sina rötter i helgonfromheten. Den kristna helgonkulten framträdde under senare hälften av 200-talet. De första helgonen utgjordes av martyrer, vilka dött för sin tros skull i samband med de hårda förföljelser som riktades mot den tidiga kyrkan. Martyrernas omtalade hängivenhet och ståndaktighet in i döden blev tidigt föremål för både

beundran och vördnad. Ett bruk som efterhand blev allt vanligare var att man samlades vid martyrernas gravar vid årsdagen av deras död (eller deras "himmelska födelsedag") och firade mässa till minne av deras martyrium. Utöver mässfirande och läsningar bad man för martyrernas själar. Det förekom också en uppfattning att martyrerna ägde förmågan att i himlen be för människorna här på jorden. Ett sätt att förstärka sin egen bön blev därför att be genom helgonen. Tron på en sådan förmedlarroll finns belagd redan mot slutet av 200-talet.

För att komma ihåg årsdagen av varje martyr upprättades särskilda martyrkalendrar. Det blev nämligen allt svårare att minnas varje martyr eftersom deras skara stadigt ökade. Till helgonskaran fogades efterhand munkar, nunnor, biskopar, patriarker och andra för sin fromhet och renlärighet omtalade män och kvinnor. Av denna anledning började man i östra Medelhavsområdet mot slutet av 300-talet att fira en högtid kallad "alla martyrs dag". Festen tycks ha haft sitt ursprung i den dåvarande världsmetropolen Antiochia (som ligger i dagens Turkiet) och inföll den första söndagen efter pingst. Festen kom till att börja med att främst vara en angelägenhet för kristenheten i de syrisk- och grekisktalande länderna.

Ursprunget till det västliga firandet av "alla martyrs dag" finner vi i staden Rom under början av 600-talet. Den 13 maj år 609 (eller möjligen år 610) invigdes det gamla hedniska templet Pantheon till en kyrka. Denna kyrka tillägnades jungfru Maria och alla martyrs minne. Efter den storslagna invigningsfest som firades denna dag kom man i staden Rom att årligen fira alla helgons dag den 13 maj. Under 700-talet kom emellertid festen att flyttas från våren till den 1 november. Vi känner inte till orsaken till denna flytt, men en teori gör gällande att orsaken låg i klimatet. Under festen strömmade nämligen ett mycket stort antal pilgrimer till Rom, och dessa skulle förses med husrum och proviant. Problemet var att våren i Rom är en mycket torr period, och det var därför svårt att ordna förnödenheter åt alla tillresande. Då passade den bördigare hösten bättre.

Firandet av alla helgons dag den 1 november var alltså till att börja med en angelägenhet för staden Rom, även om festen i sig hade sina rötter österut. Allmän helgdag blev festen först år 835 då påven i Rom förmådde kejsar Ludvig den fromme att inrätta den i hela hans välde. Härefter kom den även att spridas utanför det karolingiska imperiet och den finns med i det äldsta bevarade kalendariet i Sverige, det så kallade Vallentunakalendariet, som är daterat år 1198.

Alla själars dag

Festen ”alla själars dag” har sin teologiska bakgrund i grundtanken att förbön kan vara till nytta för en avliden persons själ. Det skulle emellertid dröja flera sekler innan det inrättades en särskild dag ämnad till bön för avlidnas själar. Denna särskilda dag har sitt ursprung i det franska klostret Cluny, där det år 998 beslöts att man på kvällen den 1 november (då firandet av alla helgons dag var över) skulle ringa i klostrets kyrkklockor och hålla dödsmissa. Dagen efter skulle de prästvigda munkarna läsa missa för alla avlidnas själar. Allmän helgdag blev alla själars dag först mot slutet av 1200-talet. Även denna fest finns med i Vallentunakalendariet från 1198.

Att firandet av alla själars dag kom att åtnjuta så stor popularitet under 1100- och 1200-talen antas ha ett samband med den intensitet som går att se i fråga om skärseldslärens inflytande under denna tid. Tanken på en reningsprocess efter döden, som en sorts förlängd botgöringstid, innebar även ett uppsving för själamässor för avlidna. Alla själars dag kom härigenom att utgöra en logisk fortsättning på alla helgons dag. Efter att ha vänt sig till helgonen i saligheten vände man sig dagen efter till de avlidna i skärselden. Alla själars dag firades genom en dödsmissa för avlidna sockenbors själar. Till mässan fogades en procession runt kyrkogården. Även om festens formella liturgi var densamma i hela Europa förekom inom den folkliga kulturen vissa olikartade bruk. I Tyskland förekom att barn tände ljus och lade bakverk på gravarna, och det skall även ha förekommit att man tände bål vid kyrkogården. Orsaken till dessa bruk fanns i tron på att de avlidnas själar under just denna helg eller denna natt fick en kortare resit från skärselden och kom ut ur sina gravar för att söka värme bland sina levande anförvanter. I olika delar av Europa var detta en tid att ge fattiga och behövande allmosor. Det var tid att vara barmhärtig (vilket man kanske kan tänka på då de busande barnen idag kommer och ringer på dörren). I folkliga bruk som kringgärdade festen går det att skönja ett komplext förhållningssätt till döden och de döda. Genom att ringa i kyrkklockorna och tända eldar uttrycktes en rädsla för de avlidna, men också ett medlidande. Mot bakgrund av vår egen tids firande kan det vara värt att ha i åtanke att olika ritualer kring död, spöken och skräck inte bara behöver ses som uttryck för nordamerikanskt inflytande, utan har rötter i medeltida traditioner.

Reformationen

I och med reformationen under 1500-talet försvann alla själars dag i de lutherska och reformerta länderna. Lutheranerna intog en högst tveksam hållning till såväl själamässor som tanken på förbön för de dödas själar. I flera lutherska länder försvann även alla helgons dag. Upphöjandet av helgonen innebar för många lutheraner att man uppvärderade dödliga människor på bekostnad av Gud, vars storhet härigenom förminskades. Martin Luther förnekade visserligen inte tanken att helgonen ägde förmågan att be för oss människor inför Gud, men detta förhållande innebar enligt Luther inte med nödvändighet att människans vördnad skulle riktas mot helgonen.

Men man bör samtidigt inte glömma att Martin Luther höll helgonen och deras exempel mycket högt. Helgonen borde enligt Luther hållas i åminnelse och omnämnas i predikan, och människan borde sträva efter att likna helgonen i deras tro och gärningar. Det var alltså inget fel i sig att läsa eller lyssna till helgonlegender och därigenom stärkas i sin egen förtröstan på Guds nåd. Luther hade därför egentligen inget emot alla helgons dag, som han tvärtom ansåg utgjorde ett bra tillfälle att minnas och inspireras av helgonen. Det fanns dock samtidigt enligt Luther vissa risker förbundna med helgdagen, inte minst fanns risken att den stimulerade människor att fortsätta åkalla helgonen, varför det kanske var bäst att helgdagen helt avskaffades. Så skedde också i flera lutherska länder, men inte i alla. Den svenske reformatorn Olaus Petri menade att alla helgons dag visserligen inte hade något stöd i Bibeln, men den utgjorde samtidigt ett lämpligt tillfälle att tacka Gud för den nåd och barmhärtighet, som han låtit komma till uttryck genom helgonen. Med denna motivering behölls alla helgons dag i den svenska kalendern.

Helgdagarna i modern tid

Alla helgons dag fanns med som särskild helgdag i den svenska almanackan fram till år 1772, då den avskaffades tillsammans med kyndelsmässodagen och Mikaelidagen. De avskaffades dock inte helt och hållet utan flyttades från sina egentliga firandedatum till nästföljande söndag. De utgjorde således inte längre några självständiga helgdagar. Från regeringsmaktens sida fanns uppfattningen att just dessa helgdagar var starkt förknippade med, som det hette, ”vidskeplig vördnad för Maria och helgonen”, och dessutom ansågs de

inrymma dryckenskap och lättja. Från bondeståndet uttrycktes emellertid protester mot avskaffandet av dessa populära helgdagar. Mellan åren 1772 och 1953 firades därför alla helgons dag den första söndagen i november.

År 1953 återinfördes alla helgons dag som en särskild dag i almanackan, men nu som en kompromiss. I stället för att ge tillbaka en helgdag till folket förlades alla helgons dag till en lördag, närmare bestämt lördagen mellan den 31 oktober och 6 november. Samtidigt kom man i almanackan att bevara namnet *allhelgonadagen* den 1 november.

På 1980-talet återkom även alla själars dag, fast nu i modifierad form. Sedan år 1983 firas i Svenska kyrkan alla själars dag på söndagen efter alla helgons dag (det vill säga i praktiken dagen efter). Återförandet av denna fest, som inte hade firats inom Svenska kyrkan sedan reformationen, ligger, får man väl säga, i linje med svenska folkets faktiska firande av helgen. Jag har en intuitiv känsla av att majoriteten svenskar inte associerar festen med helgon (vare sig som föremål för vördnad eller som goda exempel), utan snarare ser den som en minnesdag över avlidna släktingar och vänner. Intressant nog har Svenska kyrkan härigenom närmast sig katolsk tradition, genom att följa det sekulära samhällets exempel. Man har samtidigt svarat mot ett ökande folkligt behov av att under dessa dagar ges möjlighet att besöka kyrkan, tända ljus och fira tacksägelse.

Halloween

Slutligen kommer vi då till den i Sverige allt oftare uppmärksammade festen halloween. För några år sedan infördes festen i Sverige, främst, misstänker jag, genom marknadskrafters försorg, och den har måhända avmattats något under de senaste åren. Jag har emellertid allt oftare fått frågan vad denna fest kommer från och vad den egentligen handlar om. För att förstå halloween fullt ut är det värt att ha i åtanke att firandet av flera av de viktigare helgdagarna i liturgiskt avseende inleddes kvällen före själva helgdagen med så kallade vigiliar, det vill säga nattliga gudstjänster. Sålunda föregås juldagen och påskdagen av vigiliar som i folkligt tal brukar omnämnas som *julafton* och *påskafton*. Att dessa ”förfester” i dagens Sverige har kommit att få större uppmärksamhet än själva helgdagarna är en historia för sig (så även märkliga verbala motsägelser som *julaftonskväll* och *julaftonsmorgon*). Även firandet av alla helgons dag

inleddes redan under tidig medeltid av en vigilia som firades den 31 oktober (så är fallet inom den romersk-katolska kyrkan ännu idag). Denna allhelgonaafton kallas på (folklig) engelska *All Hallows Eve*. På keltisk och anglosaxisk mark var festen särskilt viktig då den sammanföll med en förkristen keltisk fest vid namn *samhain*, som tros ha firats för att markera sommarens slut då boskapen togs hem från ängarna. Denna fest firades då dagen blev allt mörkare och associerades, liksom de följande helgdagarna, med återvändande avlidna själar och med spöken, häxor, älvor och demoner. Även om det går att skönja förkristna inslag i festen utgjorde den en tydligt formaliserad kyrklig liturgisk handling.

I samband med immigrationen till Nordamerika under 1800-talet tog främst (katolska) irländare med sig några av sina lokala halloween-seder. Flera av dessa seder kom att tas över av andra etniska grupper i det nya landet. Den säkert mest välbekanta av dessa seder är busandet, som under 1800- och början av 1900-talet inte bara var en angelägenhet för barn, utan även för ungdomar. Mycket av ”buset” tog vid denna tid våldsamma uttryck. Det förekom att ”busande” ungdomar välte uthus, kraschade rutor och bedrev skadegörelse i största allmänhet (detta kan vara värt att ha i åtanke för de personer som idag retar upp sig på barn som ringer på dörren – ”buset” var värre förr!).

En mångkulturell fest

Allhelgonahelgen består i grund och botten av tre fester: *all Hallows Eve*, alla helgons dag och alla själars dag. Om vi utgår endast från den av Svenska kyrkan präglade svenska almanackan kan vi konstatera att festdagarna har kommit och gått samt har haft lite olika placering och status under årens lopp. Om vi tar oss för att göra en kulturell och teologisk utgrävning av de olika lager som fogats samman under dessa festdagar finner vi inslag med ursprung från såväl grekiskt-syriskt som romerskt och keltiskt område. Festerna firas med delvis olika innehåll och vid delvis olika tidpunkter av både ortodoxa, romersk-katolska och (vissa) lutherska kyrkor. Gemensamt för de olika kyrkosamfunden och även för det sekulära samhället är emellertid behovet att tända ljus i mörkret och minnas personer vars livsöden lyser för oss i det förflutna, och måhända lyser upp den väg vi aldrig har sett.